

Obr. 1 Tell el-Retábí, pohľad na centrálnu časť tellu (foto V. Dubcová) / Fig. 1 Tell el-Retaba, view of the central part of the tell (photo V. Dubcová)

Tell el-Retábí – život sídliska a pevnosti vo Wádí Tumilát

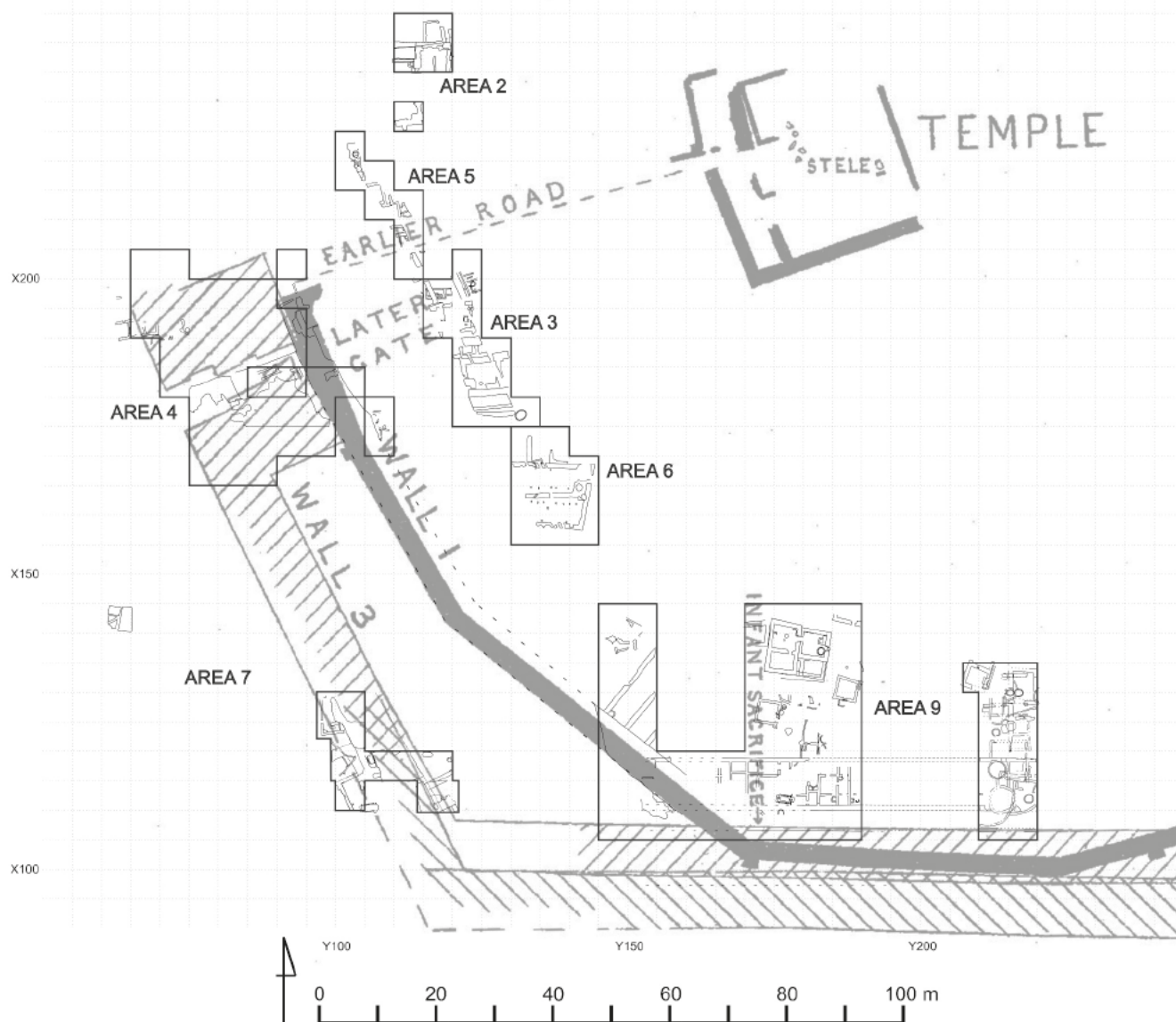
Veronika Dubcová – Lucia Hulková

O význame rozsiahlej lokality Tell el-Retábí (Tell el-Retaba/Retabah v angl. literatúre; obr. 1) ako niekdajšej ramessovskej pevnosti nemohol nikto pochybovať. Napriek tomuto faktu, ako aj čiastočne viditeľným architektonickým pozostatkom vyčnievajúcim spod nánosov piesku však ostávala dlhé roky v tieni neďalekých sídlisk, ako sú napríklad Tell ed-Dabaa či Tell el-Maschúta, a bola vydaná na milosť či nemilosť rastu osídlenia a rozvoju poľnohospodárstva v tejto časti východnej delty Nílu. Až systematický výskum poľsko-slovenského tímu, prebiehajúci od roku 2007, na ňu upriamil pozornosť a na svetlo sveta vyniesol nové prekvapivé poznatky o jej dlhej histórii. V priebehu deviatich sezón sa náš tím sústredil na získavanie vedeckých poznatkov o lokalite, ale aj na dôležitý záchranný výskum, ktorý je nevyhnutný vzhľadom na hrozbu rozširovania modernej asfaltovej cesty, už aj tak výrazne narušujúcej túto lokalitu. Od začiatku výskumu boli odkryté stovky archeologických štruktúr, medzi nimi rozsiahle pohrebisko a sídlisko z Druhého prechodného obdobia a sídlisko včasnej 18. dynastie (obr. 2). Bohaté nálezy objasnili fázy výstavby i vybavenie vojenskej pevnosti a sídliska neskorej Novej ríše a Tretieho prechodného obdobia a ilustrujú tunajší život, ako aj kontakty s inými oblasťami východného Stredomoria.

Wádí Tumilát v staroveku

Tell el-Retábí leží približne v polovici údolia Wádí Tumilát (ca 35 km od mesta Ismailía). Údolie bolo kedysi ramednom Nílu a prirodzenou cestou spájajúcou údolie rieky

s Červeným morom, vedúcou na Sinaj a ďalej do Ázie (Redmount 1989). Ako strategická komunikácia muselo údolie už odpradáva zohrávať dôležitú úlohu. Hoci v okolí lokality doteraz nebolo jednoznačne doložené osídlenie zo Strednej ríše, písomné pramene sem už v tomto období

Obr. 2 Plán západnej časti lokality s pôvodným Petrieho plánom, zachytávajúcím časť Hradieb 1–3, s vyznačenými skúmanými plochami (Area 2–9) v rokoch 2009–2015 a odokrytými štruktúrami (autor Ľ. Jarmužek) / Fig. 2 Plan of the western part of the site with Petrie's original plan, showing parts of Walls 1–3, the areas (Area 2–9) excavated in years 2009–2015, and some of the unearthed structures (author Ľ. Jarmužek)

zaraďujú dôležité historické udalosti a reálie. Pohraničnú oblasť bolo treba chrániť a kontrolovať pred prílevom beduínov a ázijského obyvateľstva a zároveň vytvárať zázemie pre egyptské vojenské či obchodné výpravy na východ. Významné toponymá, ktoré s touto aktivitou súviseli a bývajú lokalizované práve aj do Wádí Tumilát, sú zmieňované napríklad v Merikareho a Nefertiho naučeníach či v Príbehu o Sinuhetovi (Quirke 1989: 266–267). Ide o tzv. Vládcove múry (*i3nbw ḥk3*), pravdepodobne opevnenie alebo súbor pevností, a Horove cesty (*w3wt Ḥr*), za ktoré býva považovaná pobrežná cesta vedúca do Ázie alebo dokonca celá oblasť siahajúca od severného Sinaja cez pobrežie Červeného mora až po okolie tzv. Horkých jazier (Hoffmeier – Abd el-Maksoud 2003: 169–172; Hoffmeier 2006; Morris 2005: 29, 48–49, 57).

Pevnosti sú doložené správami o vojenských aktivitách predovšetkým v období neskorej Novej ríše, keď pramene zmieňujú názvy ako Per Atum či Ceku (Tjeku). Význam týchto lokalít ešte podčiarkuje ich výskyt v Biblii (Pitóm,

Sukoth spolu s ďalšími ako Ramzes či Gošen). Práve ten upútal pozornosť prvých bádateľov, ako bol Edouard Naville (1887) či predovšetkým William Matthew Flinders Petrie (Petrie – Duncan 1906). Hoci dlhotrvajúca vedecká diskusia doteraz nevyústila do uspokojivého konsenzu, predpokladá sa, že práve na Tell el-Retábí sa nachádzal chrám boha Atuma, a je teda najpravdepodobnejšie, že biblický Pitóm bol lokalizovaný práve tu (Hoffmeier 2005: 58–66).¹

Významným počinom, ktorý mal prispieť k rozvoju prepravy a obchodu a podporiť poľnohospodárstvo i osídlenie v tejto oblasti, mala byť tiež výstavba kanála spájajúceho rieku s morom. Na toto sa podľa antických autorov ako Aristoteles, Strabón či Plínius Starší podujal už Senušet II., no jeho projekt sa neskončil úspešne (Cooper 2009: 195). O existencii kanála máme doklady až z neskorších období, o jeho opätovnom vybudovaní alebo rekonštrukciách nás informujú záznamy z obdobia Nekóna II., Dáreia I., Ptolemaia II. Filadelfa (tzv. Pitómska stéla), ako aj rímskeho cisára Trajána (Cooper 2009: 195–198;

Redmount 1995: 127–129). Osídlenie a intenzívna činnosť v údolí počas Druhého prechodného obdobia a hlavne neskorej Novej ríše, ako aj jeho význam v neskorších obdobiach však naznačujú, že vodné spojenie, umelé alebo prirodzené v podobe menších kanálov, zaplavovaných plôch a jazier, tu fungovalo nepretržite. To demonštrujú aj predbežné výsledky poľsko-slovenského výskumu v posledných rokoch.

Najstaršie osídlenie – Tell el-Retábí a Hyksósi

Osídlenie, ktoré by predchádzalo Druhému prechodnému obdobiu, doteraz nebolo archeologicky doložené, hoci Petrie jeho najstaršiu fázu dotoval už do Prvého prechodného obdobia. K tomuto predpokladu ho viedlo nájdené závažie z červeného jaspisu s menom panovníka Chetiho Nebkaurea z 9./10. dynastie, ktoré však nemá relevantný kontext, ako aj súbor detských hrobov v nádobách, ktoré omylom prisudzoval ázijskému obyvateľstvu (Petrie – Duncan 1906: 28–32).

Poloha na ceste do Ázie a celkový historický vývoj v tejto časti Egypta však lokalitu jednoznačne predurčovali na možné sídlisko s koncentráciou ázijského obyvateľstva na sklonku Druhého prechodného obdobia. Tento dohad sa potvrdil v roku 2011 počas záchranného výskumu egyptského archeológa Mustafu Núr el-Dína pri príležitosti plánovaného rozširovania cesty vedúcej cez tell. V južnej časti sondy bolo objavených 17 hrobiek z nepálených tehál, ktorých typická architektúra naznačovala, že by mohlo ísť o stavby z obdobia 15. dynastie.² Tento predpoklad potvrdili nájdené krčičky typu Tell el-Jahúdíja, ktoré sú častým artiklom vtedajšej hrobovej výbavy.

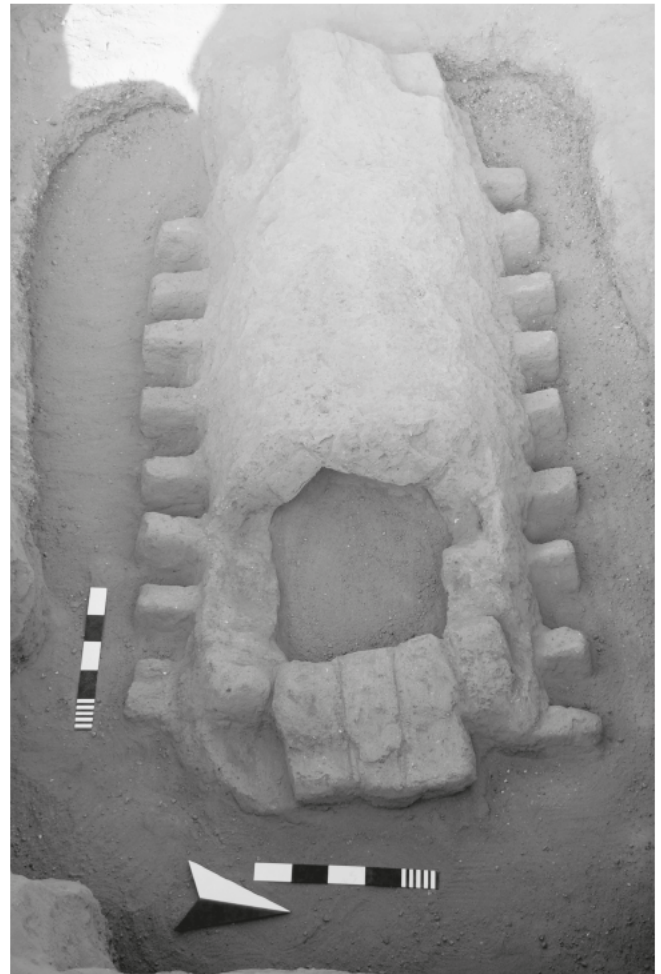
V priebehu štyroch sezón od roku 2011 sa poľsko-slovenskému tímu v západnej časti tellu (Area 4, 7 a 9) podarilo odhaliť ďalšie podobné hrobky, ale aj zvyšky viacerých fáz osídlenia z tohto obdobia egyptských dejín. Tri hrobky boli nájdené pri odkryvaní vojenských barakov (Area 9) pevnosti Rameseho II. a ďalších sedem v oblasti západného pevnostného múru a vstupnej brány z obdobia vlády Rameseho III. (Rzepka – Hudec – Wodzińska *et al.* 2014: 39–52; Rzepka *et al.* 2015: 102–105). Ide o hrobky rôznej veľkosti a konštrukcie, ktoré však boli väčšinou vykradnuté, prípadne porušené už v staroveku alebo v modernej dobe rôznymi poľnohospodárskymi či stavebnými aktivitami.

Niektoré z nich, napríklad hroby 920 alebo 929 (obr. 3), predstavujú relatívne veľké stavby s obdĺžnikovou pohrebou komorou a zastrešenou valenou klenbou z nepálených tehál (Rzepka – Hudec – Wodzińska *et al.* 2014: 43–45). Tento typ hrobky zodpovedá typu 4.3 podľa typológie hrobov v Tell ed-Dabae (Forstner-Müller 2008: 29). Z pôvodnej hrobovej výbavy sa zachovali len ojedinelé, vykrádačmi často nepovšimnuté keramické nádoby, ľudské ostatky a zvieracie kosti. Z polohy niektorých kostrových pozostatkov vyplýva, že medzi pohrebom a vykradnutím hrobky prešlo dosť času na to, aby telá pochovaných aspoň čiastočne skeletovali. Bežnou praxou bolo tiež, že niektoré z týchto hrobov na Tell el-Retábí boli v krátkom čase použité viacnásobne. Veľmi významný bol nález hrobu v roku 2015 priamo pod zvyškami budovy z 18. dynastie (tzv. Čierny dom 1, pozri nižšie).³ Hoci bol hrob veľmi

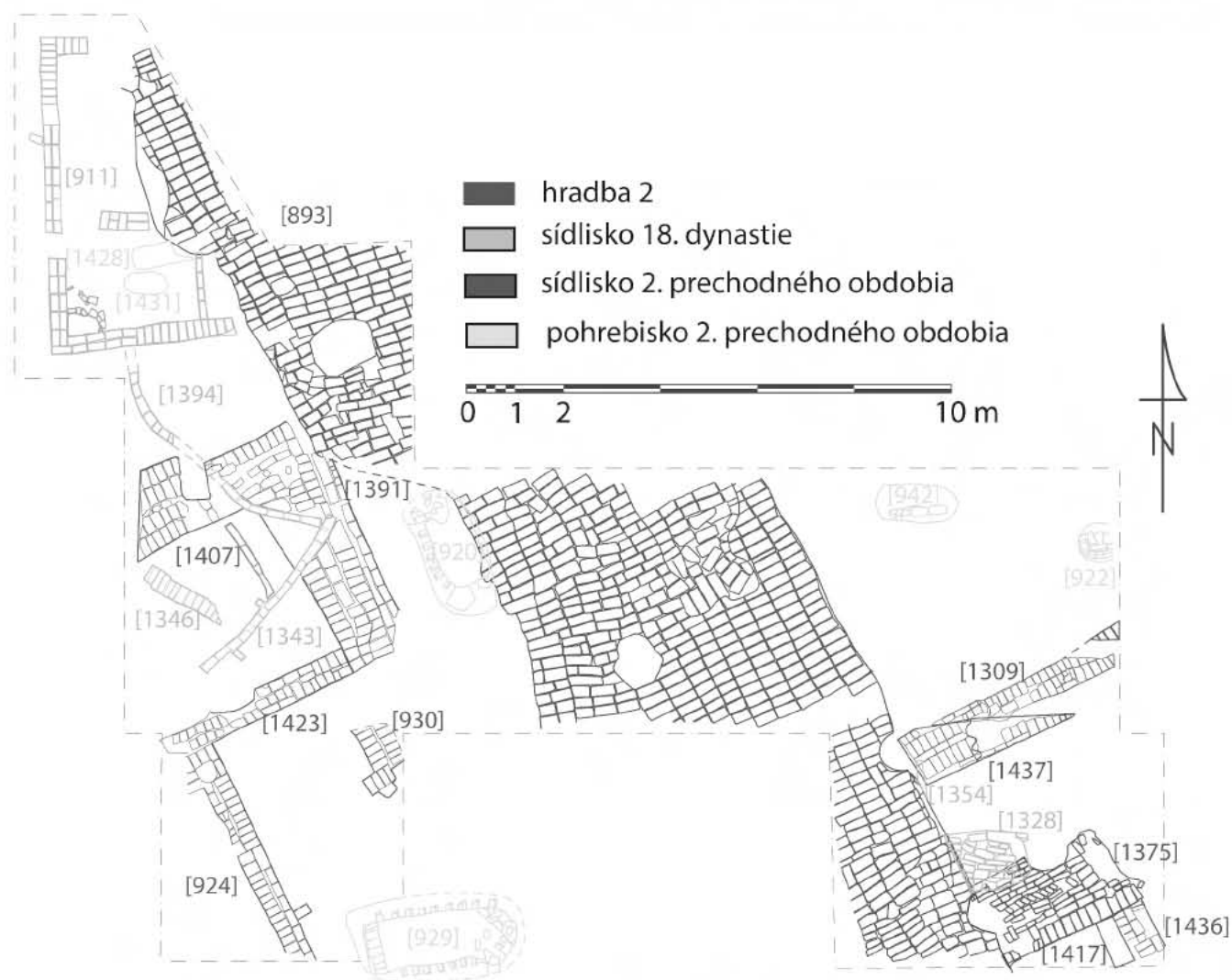
poškodený, z antropologickej analýzy vyplýva, že v ňom boli postupne pochovaní aspoň traja jedinci (A. Šefčáková, osobná komunikácia). Posledná kostra uložená do tohto hrobu síce patrila dieťaťu, ale veľkosť a architektúra hrobky svedčia o tom, že pôvodne patrila dospelému jedincovi. Ako naznačuje výbava hrobov s kovovými predmetmi, skrabkami a inými cennými predmetmi objavenými pri egyptskom výskume,⁴ majitelia týchto väčších hrobov patrili očividne do vyššej spoločenskej vrstvy.

Ostatné štyri hroby boli oveľa jednoduchšie. Pri niektorých hrobách (922 a 942) bola namiesto regulárnej hrobky postavená len jednoduchá zástena z nepálených tehál, ktorá bola opretá o stenu hrobovej jamy, pri ostatných (1428 a 1431) sa nenašli žiadne stopy hrobovej architektúry. Zatiaľ nie je jasné, či sú tieto rozdiely v nákladnosti pohrebneho rítu spôsobené len sociálnymi rozdielmi medzi obyvateľmi sídliska alebo majú skôr chronologické pozadie.

Niekoľko hrobov sa nachádzalo v bezprostrednej blízkosti zvyškov budov, čo naznačuje, že aspoň časť sídliska a pohrebiska neboli priestorovo oddelené (obr. 4). Takéto včlenenie pohrebiska do sídliskových štruktúr je typické pre 15. dynastiu a môžeme ho pozorovať aj na iných náleziskách z tohto obdobia vo východnej Nílskej delte a vo Wádí Tumilát (Forstner-Müller 2008: 22; Redmount 1989: 231–232).

Obr. 3 Hrob 929 z Druhého prechodného obdobia (foto L. Hudáková) / Fig. 3 Tomb 929 from the Second Intermediate Period (photo L. Hudáková)

Obr. 4 Plán plochy Area 7 s časťou odokrytého hyksóskeho pohrebiska a sídliska, s budovami z 18. dynastie a Hradbou 2/3 z 20. dynastie (autor L. Hulková) / Fig. 4 Plan of Area 7 showing part of the excavated Hyksos cemetery and settlement, the building of the Eighteenth Dynasty, and Wall 2/3 from the Twentieth Dynasty (author L. Hulková)

Obr. 5 Miestnosť Čierneho domu 1 z 18. dynastie, obdobie vlády Hatšepsut a Thutmoseho III. (foto V. Dubcová) / Fig. 5 A room of Black House 1 of the Eighteenth Dynasty, period of Hatshepsut and Thutmosis III (photo V. Dubcová)

Obr. 6 Dýka z Čierneho domu 1 (foto V. Dubcová) / Fig. 6 A dagger found in Black House 1 (photo V. Dubcová)

Z hyksóskeho sídliska bola preskúmaná dosiaľ len malá časť (Area 7, obr. 4). Najstaršie časti osídlenia sú postavené na riečnych naplaveninách jemného červenkastého štrku. Z nich sa doteraz podarilo odkryť len niekoľko múrov budov, tvoriacich nesúrodé miestnosti s dĺžkou max. 2,7 m, ktorých presný tvar a rozsah zatiaľ nie je možné rekonštruovať. Jedna z miestností je ohraničená múrom (3,50 × 4,17 m), postavenom na staršom a užšom múre domu počas neskoršej etapy osídlenia. Podobné rozširovanie starších múrov môžeme sledovať aj pri ďalších budovách. Zatiaľ nie je jasné, čo obyvatel'ov sídliska viedlo k týmto opatreniam. Je možné, že toto posilňovanie múrov bolo reakciou na rastúce politické napätie na konci Druhého prechodného obdobia. Z doterajších výskumov sa však zdá, že sídlisko nebolo opevnené. Najpočetnejšie drobné nálezy z tohto obdobia sú jednoznačne kamenné drviče a zrnotierky a pazúrikové nástroje rôznych tvarov. Bohužiaľ, na ich základe zatiaľ nie je možné určiť, či patrili do bežného každodenného života obyvatel'ov alebo slúžili na organizovanú a špecializovanú produkciu tovarov (Rzepka – Hudec – Wodzińska *et al.* 2014: 52–56; Rzepka *et al.* 2015: 105–107).

Včasná Nová ríša

Spôsob ukončenia hyksóskej nadvlády nie je v lokalite doteraz jednoznačne zachytený, nájdené neboli žiadne známky vojenského konfliktu či zničenia sídliska z 15. dynastie. Nálezy skôr naznačujú, že k prechodu došlo pokojným spôsobom, pričom ázijské obyvateľstvo mohlo čiastočne ostať v lokalite a postupne splynúť s prichádzajúcim egyptským etnikom. Takýto scenár je podporovaný aj faktom, že tu dosiaľ neboli zachytené vrstvy dokladajúce prvé desaťročia Novej ríše (Ahmose – Thutmose II.).

Hoci bola doteraz odokrytá len časť sídliska zo včasnej Novej ríše, už tých pár budov a ich vybavenie svedčí o jeho veľkom význame. Počas svojho výskumu Petrie objavil rozsiahlu budovu, ktorú príznačne nazval Veľký dom (Great House) a datoval ju do 18. dynastie (Petrie – Duncan 1906: 29). Nejasný kontext a zmiešaný charakter nájdeného materiálu však nedovoľujú toto datovanie overiť naisto. Veľmi podobná stavba s rozmermi okolo 120 m², šiestimi

miestnosťami a dvoma obytnými fázami vyšla na svetlo sveta aj počas vyššie spomínaného egyptského záchranného výskumu v roku 2011 (Rzepka *et al.* 2012–2013: 253–255, Fig. 3). Časti ďalších troch budov, podľa tehál tmavej čiernej farby nazvaných Čierne domy 1, 2 a 3 (obr. 4–5), boli odokryté ďalej na západ v oblasti neskoršieho pevnostného múru (tzv. Hradba 2 a 3) a vstupnej brány z 20. dynastie (Rzepka – Hudec – Wodzińska *et al.* 2014: 56–64; Rzepka *et al.* 2015: 107–112). Budovy doteraz nebolo možné odokryť úplne a určiť ich pôvodné rozmery, pretože stoja čiastočne pod neskoršou zástavbou. Tvoria ich väčšinou vonkajší múr s hrúbkou dvoch pozdĺžne kladených tehál, rozdelený na miestnosti tenkými jednotehlovými múrikmi. Objavené boli na troch rôznych miestach v značnej vzdialenosti jedna od druhej (takmer 100 m), čo čiastočne dokladá rozsah sídliska. Z dôvodu sondážneho charakteru výskumu sa dosiaľ nepodarilo zistiť vzťahy medzi nimi, resp. do akej miery bolo sídlisko zastavané. Sídlisko z 18. dynastie bolo teda vytvorené pravdepodobne bez plánovaného pravidelného konceptu a skôr samostatne stojace budovy boli obklopené rôznymi hospodárskymi zariadeniami. Medzi ne patria predovšetkým silá (najväčšie má kapacitu až 33 m³), pece, ohniská či rôzne ohrady a múriky (od oblúkovitých až po vlnitý, tzv. sínusoidový), ktoré pravdepodobne oddeľovali hospodárske časti od obytných (Rzepka *et al.* 2012–2013: 255–258). Podobnú štruktúru sídlisk poznáme z Tell el-Dabay (Jánosi 1996: 89–92), Tell el-Hebuy (Abd el-Maksoud 1998: 144, Fig. 19), z Tell el-Amarny (Kemp – Stevens 2010: 73–85, Fig. 2.45 alebo Fig. 3.22) či z Elefantíny (von Pilgrim 1996: 68–72, H20-21, Abb. 16). Aj pri ďalších budovách sú na základe architektonického vývoja a stratigrafie rozoznatelné dve fázy osídlenia, ktoré možno predbežne datovať ako: 1. obdobie vlády Hatšepsut a Thutmoseho III. a 2. obdobie vlády Thutmoseho III. a Amenhotepa II. (Rzepka *et al.* 2015: 111–112).

Tak objavy pri egyptskom záchrannom výskume, ako aj odkrytie Čiernych domov a ich okolia potvrdili bohatý charakter sídliska. Popri množstve rôznorodých nástrojov – kamenných (zrnotierky, drviče, brúsky), pazúrikových (čepielky, vrtáky) i hlinených (závažia na rybárske siete,

vretená) – sa objavili aj zbrane ako nôž (podobné poznáme napr. z Tell el-Amarny: Frankfort – Pendlebury 1933: Pl. XXXIV: 1, Pl. XL: 3; z Tell el-Dabay: Philip 2006: 50, Fig. 20: 2), dýka (obr. 6) (Typ VII, Leisten/Flanchengriffdolche podľa Petschel 2011: 191–221; aj tzv. Cast Hilt Daggers podľa: Shalev 2004: 41–54, Pl. 15–18) či hrot šípu (podobné z 18. dynastie: Jankovich 2008: 167–168, Nr. 238, 239; Säve-Söderbergh – Troy 1991: Pl. 43: 3). Vyššie postavenie obyvateľov, resp. ich príslušnosť k strednej spoločenskej vrstve potvrdzujú aj luxusnejšie predmety, ako sú rôzne skarabey (obr. 7) a skaraboidy, koráliky a kozmetické náčinie, napríklad kamenná paleta, kostená nádobka a bronzová palička na miešanie líčidiel, alabastrové nádobky či kovové zrkadlo. Niektoré zo zmieňovaných amuletov nesú mená panovníka Thutmoseho III. a ich celkový štýl len potvrdzuje ich datovanie do 18. dynastie (Rzepka *et al.* 2012–2013: 258–261; Rzepka *et al.* 2015: 107–108).

Charakter celého sídliska v tomto období však stále nie je jasný. Existovala pevnosť už v tomto období? Vzhľadom na vojenské aktivity panovníkov včasnej Novej ríše by sa jej existencia dala predpokladať, opevnenie však doteraz nebolo nájdené a chýbajú aj akékoľvek iné náznaky vojenskej činnosti – s výnimkou nálezov noža a dýky. Napriek tomu, že Tell el-Retábí býva v ramessovskom období identifikovaná s hraničnou pevnosťou *ḥtm Tkw* (Goedicke 1987) a že názov Ceku je doložený už z obdobia vlády Thutmoseho IV. (Giveon 1978; Morris 2005: 175–177), neexistuje dôkaz, ktorý by potvrdzoval, že ide o tú istú lokalitu. Jej doteraz objavený domáco-hospodársky charakter, postavenie jej obyvateľov, ako aj medzinárodné kontakty, doložené importovanou cyperskou, levantskou a možno aj mykénskou keramikou (Wodzińska 2014: 100; Wodzińska 2012: 1), svedčia predbežne o jej funkcii ako zázemie (či druh obchodnej stanice?) pre cesty na východ, kde sa stretávali domáci alebo migrujúci roľníci a pastieri, obchodníci či vojaci.

Obr. 7 Skarabeus z Čierneho domu 3 (foto R. Rábeková) / Fig. 7 A scarab from Black House 3 (photo R. Rábeková)

Nové poznatky o ramessovských pevnostiach

Nepravdepodobnosť existencie pevnosti za Thutmoseho IV. naznačuje aj zatiaľ chýbajúci archeologický materiál z neskorej 18. dynastie. Tento zase bohato kompenzuje množstvo nálezov z včasnej 19. dynastie, keď sa už o existencii sídliska a pevnosti nedá pochybovať.

Za prvé poznatky o tejto pevnosti vďačíme Petriemu, ktorý zdokumentoval celý jej plán v tvare nepravidelného lichobežníka, identifikoval 3 fázy opevnenia a predpokladal tu existenciu chrámu (Petrie – Duncan 1906: 28–34). Jeho datovanie najstaršej fázy do Prvého prechodného obdobia vyvrátil práve poľsko-slovenský výskum, počas ktorého bolo preukázané, že najstaršie opevnenie, tzv. Hradba 1 (široká ca 6 m), bolo vybudované najskôr za Setiho I., o ktorom je známe, že sa angažoval vo výstavbe pevnostného systému Horových ciest, a neskôr bolo posilnené za vlády jeho syna Ramesseho II. (Rzepka *et al.* 2011: 142–146). Túto skutočnosť potvrdil predovšetkým objav skupiny detských hrobov v transportných nádobách v oblasti Hradby 1, jasne datovateľných do včasnej 19. dynastie a len o málo starších než samotný múr (Górka – Rzepka 2011) (obr. 8).

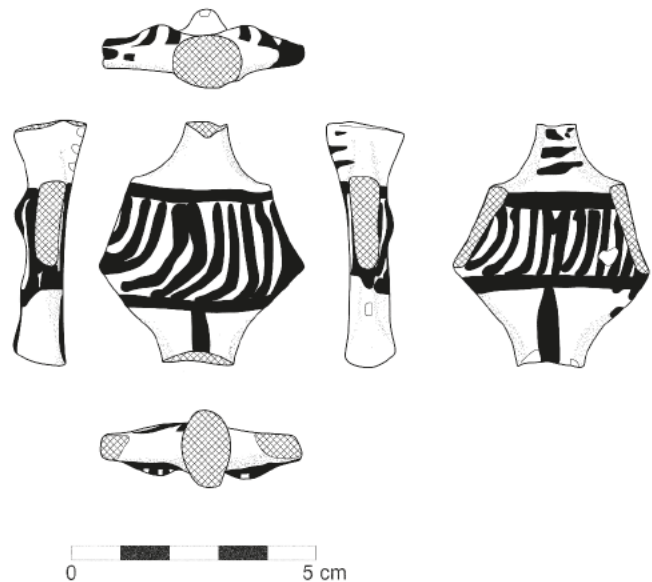
Obr. 8 Prierez Hradbou 1 (Area 4) s viditeľným hrobom dieťaťa pochovaného v nádobe v pravej dolnej časti fotografie (foto J. Hudec) / Fig. 8 A section through Wall 1 (Area 4) with a child burial in a vessel visible in the lower right part of the photograph (photo J. Hudec)

Z obdobia celej 19. dynastie pochádzajú rôzne časti pohrebiska s hrobmi dospelých jedincov i detí, nájdené na viacerých miestach (Rzepka *et al.* 2011: 155–156; Rzepka *et al.* 2012–2013: 271–272; Rzepka – Hudec – Wodzińska *et al.* 2014: 65–67; Rzepka *et al.* 2015: 116–120). To, že pevnosť Ramesseho II. nebola len opevnenou prázdnu plochou, ako sa domnieval Petrie, ukázal výskum východne od Hradby 1 (Area 9). Odokrytý bol rad podlhovastých miestností (3,5 × 13,0 m), ktoré k múru priliehali, pôvodne pravdepodobne skladov alebo vojenských barakov používaných neskôr ako dielne na remeselnícke aktivity (Rzepka *et al.* 2011: 148–152). Ďalšie odhalené štruktúry majú skôr hospodársky charakter a sú vybavené ohniskami, pecou či silami a navzájom oddelené rôznymi múrmi (Rzepka *et al.* 2015: 112–116). Jednoznačne do tohto obdobia možno zaradiť aj v rôznych odpadových depozitoch nájdenú importovanú keramiku z Cypru či Egeidy (Rzepka *et al.* 2015: 146–147). Unikátom je fragment terakotovej mykénskej kultovej figúrky (tzv. *psí-idol*) (obr. 9), ktorý je v rámci Egypta doteraz ojedinelý a poukazuje na prítomnosť samotných Mykénčanov v lokalite, ako aj na ich pôsobenie v egyptskej armáde (Rzepka *et al.* 2015: 112–115).

Význam pevnosti dopĺňal ešte chrám zasvätený bohovi Atumovi (Per Atum, biblický Pitóm), ktorý tu postavil pravdepodobne Ramesse II. (alebo už Seti I.?). Jeho existenciu naznačujú už písomné pramene, predovšetkým pasáž v papyruse Anastasi VI (Goedicke 1987; Morris 2005: 504–507), kde čítame o tom, ako bolo beduínom z kmeňa Šasu dovolené prejsť popri pevnosti Merenptaha Hotep-hirmaata, ktorá je v Ceku, k vodám chrámu boha Atuma. Množstvo nálezov dokladajúcich sladkovodnú faunu či aktivity spojené s rybolovom, ako aj pedologické analýzy naznačujú, že v blízkosti Tell el-Retábí sa v tomto čase naozaj rozprestierali väčšie vodné plochy (Rzepka – Hudec – Wodzińska *et al.* 2014: 80–81; Rzepka *et al.* 2015: 163).

Ešte jasnejším dôkazom existencie chrámu sú však mnohé reliéfne zdobené architektonické bloky pochádzajúce hlavne z Petrieho výskumu, no čoraz viac aj z posledných rokov nášho výskumu. Nájdené bloky boli často opätovne použité v neskorších obdobiach alebo roztrúsené po povrchu lokality. Z obdobia Ramesseho II. pochádza predovšetkým blok, na ktorom samotný panovník pred bohom Atumom z Ceku poráža zajatého nepriateľa,⁵ ako aj granitová dyáda zobrazujúca panovníka a pravdepodobne boha Atuma (Petrie – Duncan 1906: 29–31, Pl. XXIX–XXXII). Do tejto skupiny patrí napríklad aj blok použitý v neskoršom období ako podstavec pod pánt dverí (Rzepka – Hudec – Wodzińska *et al.* 2014: 65, Fig. 47) či fragment stély s čiastočne zachovanou kráľovskou titulatúrou (Rzepka *et al.* 2015: 120, fig. 34) (obr. 10). Ďalšie bloky, nájdené hlavne v stajniach z Tretieho prechodného obdobia, nesú časti vyobrazení obetujúceho panovníka alebo sediaceho božstva (pravdepodobne Ptaha) a rôznych hieroglyfických nápisov, pri väčšine sa však nedá určiť, z obdobia vlády ktorého panovníka pochádzajú (Rzepka *et al.* 2011: 153–155). Významnou epigrafickou pamiatkou z tohto obdobia, ktorá však určite nepochádza z chrámu, je fragment dverového rámu s nápisom zmieňujúcim hodnostára Usermaatrenachta, pravdepodobne z jeho hrobky alebo jeho domu/sídla (Petrie – Duncan 1906: 31, Pl. XXXI; Budka 2001; Morris 2005: 456–458).

Obr. 9 Fragment mykénskej terakotovej figúrky (foto S. Rzepka, prekres B. Adamski) / Fig. 9 A fragment of a Mycenaean terracotta figurine (photo S. Rzepka, drawing B. Adamski)

Vrstvy oddelujúce zvyšky pevnosti Ramesseho II. od neskorších štruktúr jednoznačne dokladajú, že pevnosť bola na určitý čas aspoň čiastočne opustená (Rzepka *et al.* 2015: 120–121). Svoj najväčší rozmach dosiahla za Ramesseho III., keď bolo vybudované nové opevnenie s monumentálnou vstupnou bránou a celým komplexom budov v jej vnútri. Atumov chrám pravdepodobne nielenže existoval naďalej, ale za Ramesseho III. bol rekonštruovaný, ako to dokladajú ďalšie nájdené bloky (Petrie – Duncan 1906: 31, pl. XXXI).

Výstavba nového opevnenia prebiehala vo viacerých fázach, počas ktorých bola dôkladne pripravená plocha a odstránené boli topografické nerovnosti, ktoré zrejme zapríčinili nepravidelný tvar pevnosti z obdobia Ramesseho II. Jeho značnú časť zachytil Petrie (Petrie – Duncan 1906: Pl. XXXV), pričom išlo o tzv. Hradbu 2 (datovanú zakladacím depozitom do obdobia vlády Ramesseho III.) na západnej strane a mladšiu Hradbu 3, ktorá na ňu čiastočne priliehala, resp. bola jej pokračovaním na severnej strane, zatiaľ čo na juhu a východe boli zachytené len jej nepatrné

Obr. 10 Fragment stély s titulátúrou panovníka 19. dynastie, pravdepodobne Ramesseho II. (foto R. Rábeková) / **Fig. 10** A fragment of a stela with the titlature of a ruler from the Nineteenth Dynasty, probably Ramesses II (photo R. Rábeková)

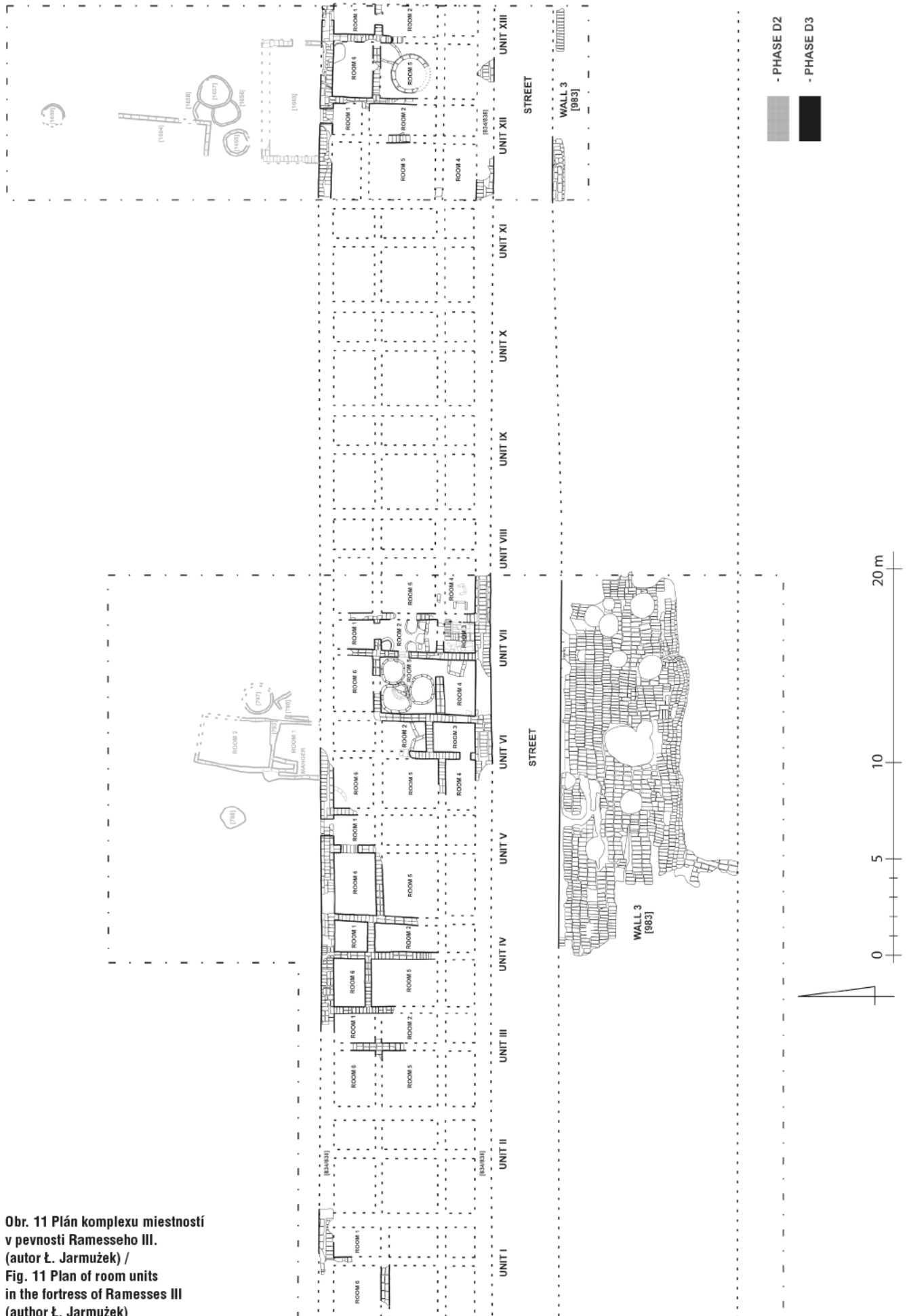
zvyšky. Ako potvrdil nedávny výskum, aj Hradba 3 pochádzala z prvej polovice 20. dynastie, a bola teda súčasťou alebo len o niečo mladšia než Hradba 2 (Rzepka – Hudec – Wodzińska *et al.* 2014: 73). Vzájomný vzťah oboch hradieb ostáva naďalej trochu nejasný. Hradba 3 mala totiž podľa Petrieho Hradbu 2 čiastočne alebo úplne na niektorých miestach prekryvať a základy Hradby 3 ležia podľa analýzy prierezu oboch hradieb o 1,3 m vyššie než základy Hradby 2. Na jednej strane teda môžeme predpokladať, že Hradba 2 nikdy nepresahovala výšku 1,3 m a nebola skutočnou hradbou, ale skôr podporným múrom či akousi platformou. Na druhej strane však vzhľadom na šírku múru nemožno úplne vylúčiť, že fungoval skutočne ako obranný múr (Rzepka – Hudec – Wodzińska *et al.* 2014: 74–75).

Súčasťou Hradby 2/3 bola aj monumentálna vstupná brána na západnej strane pevnosti, tzv. migdol. Tvorili ju dve masívne veže z nepálených tehál. Severná a južná veža boli postavené zrkadlovito a vytvárali smerom na západ sa rozširujúci priechod. Obe veže, ako aj ich okolie boli v minulosti značne poškodené pri rôznych poľnohospodárskych aktivitách alebo aj samotnými archeologickými výskumami, napr. už Naville (1887: pl. XI, section E–F) spravil severnou vežou veľký prierez. Z tohto dôvodu sa jej plán a rozmery dajú určiť len približne: 22,5 m (V–Z) × 14,0 m (S–J). Na rozdiel od nedávnej rekonštrukcie Giacoma Cavilliera (2004: 64, figs. 2, 3) sa však pri opätovnom preskúmaní jej zvyškov a ich dokumentácii zistilo, že vnútorné múry priechodu brány sú viac naklonené do strán, a identifikované boli aj výklenky v priechode. V jeho polovici bola odhalená murovaná konštrukcia, pri ktorej sa predpokladal druh neskoršej zátarasy vchodu alebo časti staršieho opevnenia, navrhnutá však bola aj možnosť, že ide o podstavec pre prah samotnej brány (Rzepka *et al.* 2011: 139–142; Rzepka – Hudec – Wodzińska *et al.* 2014: 68–72). Brána

bola postavená za Ramesseho III., ako naznačuje jej súvislosť s Hradbou 2/3 (jasne datovanou nájdeným zakladacím depozitom), ale aj podobnosť medzi konceptom vstupnej brány s jej kamenným náprotivkom v panovníkovom zádušnom komplexe v Medínit Habu (Hölscher 1930–1931: 9–20). Ako ukázal výskum, jej výstavbe predchádzalo vybudovanie konštrukčnej jamy naplnenej pieskom, ako aj rozsiahlej tehlovej platformy na západnej strane, ktoré tak dorovnávali povrch so staršími štruktúrami a tvorili statický podklad pre migdol.

Ako sa ukázalo počas niekoľkých sezón, vnútro pevnosti Ramesseho III. bolo veľmi precízne naplánované a vystavané. Dôkazom toho je predovšetkým rozsiahla budova s komplexom miestností na východnej strane Hradby 3 (Area 9). Tento komplex, doteraz odhalený v dĺžke 67,8 m východo-západným smerom a široký 8,8 m, bol od takmer rovnako širokého pevnostného múru oddelený 3,6 m širokou cestou (obr. 11) (Rzepka – Hudec – Wodzińska *et al.* 2014: 75–86; Rzepka *et al.* 2015: 121–130). Rozčlenený bol do pravidelných, hrubším vonkajším múrom ohraničených jednotiek (I–XIII), ktoré mali pôvodne po šesť miestností oddelených tenkými múrikmi – tri menšie a tri väčšie. Na severnej strane boli dostavané prístavky, z ktorých časť slúžila ako stajne pre dobytok alebo kone či ako iné hospodárske zariadenia.

Celkovo bolo možné rozlíšiť dve fázy osídlenia, pričom v druhej fáze bol komplex pozmenený: jednak štruktúra jeho vnútorného usporiadania (väčšie miestnosti), ako aj funkcie jednotlivých miestností. Tieto obytné jednotky boli v mnohých prípadoch vybavené ohniskami, silami či zásobnicovými jamami, v niektorých prípadoch sa zachovali pôvodné kamenné bloky (z konštrukcií dverí). Ich vybavenie i rôzne drobné nálezy svedčia o domáco-hospodárskom charaktere miestností. Obyvatelia sa tu venovali predovšetkým zabezpečeniu prísunu potravín (rybárske

Obr. 11 Plán komplexu miestností v pevnosti Ramesseho III. (autor Ľ. Jarmužek) / Fig. 11 Plan of room units in the fortress of Ramesses III (author Ľ. Jarmužek)

háky, závažia na sieť, pazúrikové nástroje), príprave jedál (zmotierky, drviče, ohniská), ako aj rôznym remeselníckym aktivitám (vretená, tkáčske závažia, kostený nôž na pletenie, kremencový vrták či dláto). Títo obyvatelia mali očividne (aj v porovnaní s obyvateľmi sídliska z 18. dynastie) nižšie spoločenské postavenie. Budova bola jednoznačne projektovaná a vystavaná štátom. Svojou štruktúrou najviac pripomína komplex tzv. Domov úradníkov (Pendlebury 1951: 122–130, pl. XX) alebo budovy tzv. Robotníckej dediny v Tell el-Amarné (Peet – Wooley 1923: 51–91, pl. XVI; Snape 2014: 86–87), resp. svojou polohou pri opevnení taktiež obytné priestory stredoríšskych vojenských pevností v Šalfaku, Uronarti či Semne (Vogel 2010: 421–422). Absencia vojenských aktivít a predovšetkým vybavenia a zbraní však nedovoľuje jednoznačne potvrdiť, či bol komplex určený pre civilné obyvateľstvo alebo vojakov.

Ďalší život v lokalite

Osídlenie na Tell el-Retábí po zániku novoríšskej pevnosti dlho nebolo vôbec známe, predpokladalo sa, že lokalita bola opustená v prospech osídlenia neďalekej Tell el-Maschúty, ktorá mala hlavne v Treťom prechodnom období vedúce postavenie vo Wádí Tumilát (Holladay 1982). Toto však zďaleka nebola pravda, ako ukázali výskumy východne od modernej cesty (hlavne Area 3, 6, 9). Hoci moderné aktivity a erózia z veľkej časti zničili archeologické vrstvy z tohto obdobia, odkrytá časť sídliska je v porovnaní s ostatnými obdobiami doteraz najväčšia. Po zániku

pevnosti Ramesseho III. na mieste centrálne plánovaného vojenského sídliska vznikla v priebehu Treťieho prechodného obdobia civilná obec. Toto osídlenie pravdepodobne nebolo plánované vládnymi úradmi. Zlá kvalita muriva a použitie tehál rôznych veľkostí pri stavbe sú dôkazom nižšej formy organizácie stavebných prác. Zdá sa, že Petrieho Hradba 2/3 pre toto nové sídlisko nezohrávala významnejšiu rolu, pretože budovy postavené v Treťom prechodnom období sa jej svojou orientáciou neprispôsobujú (Rzepka – Hudec – Jarmužek *et al.* 2014: 102). V oblasti pôvodnej západnej vstupnej brány do pevnosti boli dokonca odkryté múry, ktoré zasahujú do muriva severnej veže migdolu (Rzepka – Hudec – Wodzińska *et al.* 2014: 92). Na základe tohto objavu môžeme predpokladať, že v čase stavby týchto múrov boli niekdajšia vstupná brána a pravdepodobne aj hradby v ruinách. V rámci Treťieho prechodného obdobia je možné rozlíšiť celkovo štyri fázy osídlenia (pri niektorých budovách až 5 fáz), pričom je badateľný vývoj od jednoduchších budov po monumentálnejšie stavby v neskoršom období s hrubšími múrmi a pravdepodobne i s viacerými poschodiami (Rzepka *et al.* 2009: 135–138; Rzepka – Hudec – Wodzińska *et al.* 2014: 86–93; Rzepka *et al.* 2015: 131–139).

V severnej časti (Area 3) tvorili sídlisko skôr samostatne stojace budovy so širokými (až 1 m hrubými) múrmi, ktoré mali obytný a hospodársky charakter (sklady, dielne), čo dokladajú hlavne rôzne zariadenia, ako sú silá, pece a ohniská, či drobné nálezy, najčastejšie rôzne kamenné nástroje a prekvapivé množstvo kamenných nádob. Okrem

Obr. 12 Odokryté stajne so zapustenými, opätovne použitými vápencovými blokmi, pohľad na západ (foto C. Baka) / Fig. 12 Excavated stables with re-used limestone blocks, view towards the west (photo C. Baka)

typických keramických nádob na skladovanie zásob, varenie a konzumáciu potravín sa občas vyskytujú aj črepy z amfor pochádzajúcich z oáz Západnej púšte, ako aj úlomky amfor z Levanty. Tieto nálezy dokazujú, že sídlisko malo aj v tomto období kontakty s ostatnými oblasťami, a to napriek tomu, že sa nachádzalo skôr na periférii Egypta. Práve severnou časťou prebiehala široká cesta, ktorú pri svojich výskumoch objavil už Petrie. Na základe analýzy keramiky z rôznych vrstiev, ktoré sa v priebehu času na tejto ceste nahromadili, je pravdepodobné, že ju využívali už počas Novej ríše.

V južnej časti tellu (Area 9), kde boli nájdené ďalšie obytné budovy, je situácia trochu iná: nájdené tu boli jednoduchšie stavby s jednou centrálnou a pristavanými miestnosťami alebo len jednopriestorové stavby (Rzepka – Hudec – Wodzińska *et al.* 2014: 86–92). Pozoruhodné sú objavené veľké okrúhle stavby, ktoré svojím tvarom pripomínajú silá z obdobia Novej ríše. Na rozdiel od ostatných stavieb boli zahĺbené približne 0,5 m pod úrovňou súdobého terénu. V odkrytej stavbe sa pri stene našli tri priehlbiny, ktoré zrejme slúžili na odkladanie nádob. Zdá sa, že v týchto priestoroch sa neskladovalo obilie, ale tovar vyžadujúci ochranu pred zmenami teploty (Rzepka *et al.* 2015: 138–139).

Medzi najpozoruhodnejšie nálezy z tohto obdobia patrí nepochybne komplex stajní (Area 6), rozsiahla budova pozostávajúca z dvoch podlhovastých miestností, pri ktorých deliacej stene boli zapustené do zeme opätovne použité opracované vápencové bloky s prevrtaným otvorom vo vrchnej časti (obr. 12). Tieto slúžili ako kamene na uväzovanie ustajnených zvierat, na základe ikonografického materiálu, ako aj analýzy nájdených výkalov išlo skôr o dobytok než o kone. Vápencové bloky pochádzajú pravdepodobne z chrámu boha Atuma (pozri vyššie), ktorý v tomto období už neexistoval. Podobné stajne poznáme z Tell el-Amarny (Pendlebury 1951: 132–134) alebo z Kantíru (Herold 2006: 45–48; Pusch 1989: 67–93), z Tretieho prechodného obdobia sú to však doteraz jediné známe (Rzepka *et al.* 2011: 129–135).

Ako vyzeral život na Retábí v Neskorej dobe, nám privedli útržkovité nálezy zatiaľ nedovoľujú zistiť. Okrem pár nesúvislých múrov v oblasti cesty z obdobia Novej ríše a Tretieho prechodného obdobia (Rzepka *et al.* 2011: 136) sa zachovali len keramické črepy, dokladajúce nepretržité kontakty s oblasťou oáz, ako aj s gréckymi ostrovmi, a drobné nálezy ako úlomok fajansovej nádoby či hlinená figúrka objavené v povrchových vrstvách tellu (Rzepka *et al.* 2009: 247–249). Najmladším historicky dôležitým nálezom v lokalite je súbor pecí a množstvo fajok z neskorého osmanského obdobia, keď bola lokalita už po stáročia opustená. Prezrádajú nám, že rôzne jamy vyhlbené miestnymi roľníkmi sa často stávali útočiskom pocestných a tulákov (Rzepka *et al.* 2015: 140–143).

Záver

Výskum poľsko-slovenského tímu stihol odhaliť obrovský potenciál tejto lokality a jasne poukázal na význam egyptskej sídliskovej archeológie ako takej. Hoci sú nálezy architektúry i rôzneho iného archeologického materiálu stále skôr len fragmentárne a vyvolávajú čoraz viac otázok, než

dávajú odpovedí, už v tomto štádiu významne ilustrujú históriu tohto minimálne sedemsto rokov osídleného miesta. Vypovedajú o živote na ňom v hyksóskom období, o problematickom prechode z Druhého prechodného obdobia do Novej ríše, o aktivitách panovníkov Novej ríše, o medziregionálnych kontaktoch, ako aj o situácii v tejto oblasti v Tretom prechodnom období a predovšetkým s každou ďalšou sezónou sľubujú pribúdajúce nové informácie.

Poznámky:

- ¹ Ďalšia bibliografia k tejto diskusii Gardiner (1918); Kitchen (1999: 107–110).
- ² Časť pohrebiska nájdená pri egyptskom záchrannom výskume v roku 2011 ešte nebola plne publikovaná, výsledky boli prezentované v rámci konferencie *Delta and Sinai, Current research 2013* (Hulková – Nour el-Din – Šefčáková 2013).
- ³ Výsledky sezóny 2015 zatiaľ neboli publikované, zhrnuté boli vo finálnom reporte odovzdanom Ministerstvu pre pamiatky Egypta.
- ⁴ Pozri pozn. č. 2; M. Núr el-Dín, osobná komunikácia.
- ⁵ Stéla sa nachádza v Penn Museu vo Filadelfii, č. E3067. <http://www.penn.museum/collections/object/183778> (4.1.2016).

Literatúra:

- Abd el-Maksoud, Mohammed
1998 *Tell Heboua (1981–1991). Enquête archéologique sur la Deuxième Période Intermédiaire et le Nouvel Empire à l'extrémité orientale du Delta*, Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations.
- Budka, Julia
2001 *Der König an der Haustür. Die Rolle des ägyptischen Herrschers an dekorierten Türgewänden von Bamten im Neuen Reich*, Wien: Afro-Pub [Beiträge zur Ägyptologie 19. Veröffentlichungen der Institute für Afrikanistik und Ägyptologie der Universität Wien 94].
- Cavillier, Giacomo
2004 „Il „Migdol“ di Ramesse III a Medinet Habu fra originalità ed influssi asiatici“, *Syria* 81, s. 57–79.
- Cooper, John P.
2009 „Egypt's Nile-Red Sea Canals: Chronology, Location, Seasonality and Function“, in: Blue, Lucy – Cooper, John P. – Thomas, Ross – Whitwright, Julian (eds.). *Connected Hinterlands: Proceedings of Red Sea Project IV, held at the University of Southampton, September 2008*, Oxford: Archaeopress, s. 195–209.
- Forstner-Müller, Irene
2008 *Tell el-Dab'a XVI. Die Gräber des Areal A/II von Tell el-Dab'a*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften [Untersuchungen der Zweigstelle Kairo des Österreichischen Archäologischen Instituts 28].
- Frankfort, H. – Pendlebury, J. D. S.
1933 *The City of Akhenaten. Part II. The North Suburb and the Desert Altars. The Excavations at Tell el Amarna during the Season 1926–1932*, London: Egypt Exploration Society.
- Gardiner, Alan
1918 „The Delta Residence of the Ramessides“, *Journal of Egyptian Archaeology* 5, s. 127–271.
- Giveon, Raphael
1978 „A long lost inscription of Thutmose IV“, *Tel Aviv* 5, s. 170–174.
- Goedicke, Hans
1987 „Papyrus Anastasi VI 51–61“, *Studien zur Altägyptischen Kultur* 14, s. 83–98.

- Górka, Karolina – Rzepka, Sławomir
2011 „Infant burials or infant sacrifices? New discoveries from Tell el-Retaba“, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo* 67, s. 93–100.
- Herold, Anja
2006 *Streitwagentechnologie in der Ramses-Stadt. Knäufe, Knöpfe und Scheiben aus Stein*, Mainz am Rhein: Philipp von Zabern [Die Grabungen des Pelizeus-Museums Hildesheim in Qantir-Piramesse 3].
- Hoffmeier, James K.
2005 *Ancient Israel in Sinai. The Evidence for the Authenticity of the Wilderness Tradition*, Oxford: University Press.
2006 „The Walls of the Ruler“ in Egyptian literature and the archaeological record: investigating Egypt's eastern frontier in the Bronze Age“, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 343, s. 1–20.
- Hoffmeier, James K. – Abd el-Maksoud, Mohammed
2003 „A new military site on 'The Ways of Horus': Tell el-Borg 1999–2001: a preliminary report“, *Journal of Egyptian Archaeology* 89, s. 169–197.
- Holladay, John S.
1982 *Tell el-Maskhuta. Preliminary Report on the Wadi Tumilat Project 1978–1979*, Boston: Undena Publication [Cities of the Delta 3].
- Hölscher, Uvo
1930–1931 *Excavations at ancient Thebes*, Chicago: University of Chicago Press [Oriental Institute Communications 15].
- Hulková, Lucia – Nour el-Din, Moustafa – Šefčáková, Alena
2013 „Preliminary Report on Some Hyksos Graves of Tell el-Retaba“. Príspevok prezentovaný na konferencii *Delta and Sinai, Current research, 25th–27th April 2013*, Varšava.
- Jankovich, Katarzyna
2008 *Ezbet Helmi, Palastbezirk der Hyksoszeit und des Neuen Reichs: nichtkeramische Funde, Areale Helmi I, III und IV*, Wien (nepublikovaná magisterská práca).
- Jánosi, Peter
1996 „Hausanlagen der späten Hyksoszeit und der 18. Dynastie in Tell el-Dab'a und Ezbet Helmi“, in: Bietak, Manfred (ed.). *Haus und Palast im Alten Ägypten. Internationales Symposium. 8. bis 11. April 1992 in Kairo*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften [Untersuchung der Zweigstelle Kairo 14], s. 85–92.
- Kemp, Barry – Stevens, Anne
2010 *Busy Lives at Amarna: Excavations in the Main City (Grid 12 and the house of Ranefer, N49.18). Volume I: The Excavations, Architecture and Environmental Remains*, London: Egypt Exploration Society [EES Excavation Memoir 90].
- Kitchen, Kenneth A.
1999 *Ramesseid Inscriptions. Series B. Notes and comments, Vol. II. Rameses II, Royal Inscriptions*, London: Blackwell.
- Morris, Ellen Fowles
2005 *The Architecture of Imperialism. Military Bases and the Evolution of Foreign Policy in Egypt's New Kingdom*, Leiden – Boston: Brill [Probleme der Ägyptologie 22].
- Naville, Edouard
1887 *The Shrine of Saft El Henneh and the Land of Goshen*, London: Trübner & Co. [Memoir of the Egypt Exploration Fund 5].
- Peet, T. Eric – Wooley, C. Leonard
1923 *The City of Akhenaten. Part I. Excavations of 1921 and 1922 at El-Amarnah*, London: Egypt Exploration Society [Memoir of the Egypt Exploration Society 38].
- Pendlebury, J. D. S.
1951 *The City of Akhenaten. Part III. The Central City and the Officials Quarters. The Excavations at Tell el-Amarna during the Seasons 1926–1927 and 1931–1936*, London: Egypt Exploration Society – Oxford University Press [Memoir of the Egypt Exploration Society 44].
- Petrie, William M. Flinders – Duncan, John G.
1906 *Hyksos and Israelite Cities*, London: University College [Publications of the Egyptian Research Account and the British School of Archaeology in Egypt 12].
- Petschel, Susanne
2011 *Den Dolch betreffend: Typologie der Stichwaffen in Ägypten von der prädynastischen Zeit bis zur 3. Zwischenzeit*, Wiesbaden: Harrassowitz [Philippika 36].
- Pilgrim, Cornelius von
1996 *Elephantine XVIII. Untersuchungen in der Stadt des Mittleren Reiches und der Zweiten Zwischenzeit*, Mainz am Rhein: Philipp von Zabern [Archäologische Veröffentlichungen 91].
- Philip, Graham
2006 *Tell el-Dab'a XV. Metalwork and Metalworking Evidence of the Late Middle Kingdom and Second Intermediate Period*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften [Untersuchungen der Zweigstelle Kairo 26].
- Pusch, Edgar B.
1989 „Bericht über die sechste Hauptkampagne in Qantir/Piramesse-Nord, Herbst 1988“, *Göttinger Miszellen* 112, s. 67–93.
- Quirke, Stephen
1989 „Frontier or border? The northeast Delta in Middle Kingdom texts“, in: Nibbi, Alessandra (ed.). *Proceedings of colloquium "The archaeology, geography and history of the Egyptian Delta in pharaonic times": Wadham College, 29–31 August, 1988, Oxford*, Oxford: DE Publications, s. 261–275.
- Redmount, Carol Ann
1989 *On an Egyptian/Asiatic Frontier: An archaeological history of Wadi Tumilat, Vols. I–II*, Ann Arbor: University Microfilms International.
1995 „The Wadi Tumilat and the Canal of the Pharaohs“, *Journal of Near Eastern Studies* 54, s. 127–135.
- Rzepka, Sławomir – Hudec, Jozef – Jarmužek, Łukasz – Dubcová, Veronika – Hulková, Lucia – Odler, Martin – Wodzińska, Anna – Trzciński, Jerzy – Šefčáková, Alena – Fulajtár, Emil – Černý, Miroslav – Tirpák, Ján
2015 „From Hyksos Settlers to Ottoman Pope Smokers. Tell el-Retaba 2014“, *Ägypten und Levante* 25, s. 101–168.
- Rzepka, Sławomir – Hudec, Jozef – Jarmužek, Łukasz – Piorun, Malwina – Malleson, Claire
2014 „Tell el-Retaba, season 2011“, *Polish Archaeology in the Mediterranean* 23, s. 87–108.
- Rzepka, Sławomir – Hudec, Jozef – Wodzińska, Anna – Jarmužek, Łukasz – Hulková, Lucia – Dubcová, Veronika – Piorun, Malwina – Šefčáková, Alena
2014 „Tell el-Retaba from the Second Intermediate Period till the Late Period: results of the Polish-Slovak archaeological mission, seasons 2011–2012“, *Ägypten und Levante* 24, s. 39–120.
- Rzepka, Sławomir – Nour el-Din, Mustafa – Wodzińska, Anna – Jarmužek, Łukasz
2012–2013 „Egyptian Mission rescue excavations in Tell el-Retaba. Part 1: New Kingdom remains“, *Ägypten und Levante* 22–23, s. 253–287.
- Rzepka, Sławomir – Wodzińska, Anna – Hudec, Jozef – Herbich, Tomasz
2009 „Tell el-Retaba 2007–2008“, *Ägypten und Levante* 19, s. 241–280.

- Rzepka, Sławomir – Wodzińska, Anna – Malleson, Claire – Hudec, Jozef – Jarmużek, Łukasz – Misiewicz, Krzysztof – Małkowski, Wiesław – Bogacki, Miron
- 2011 „New Kingdom and the Third Intermediate Period in Tell el-Retaba: results of the Polish-Slovak Archaeological Mission, seasons 2009–2010“, *Ägypten und Levante* 21, s. 129–184.
- 2015 „From Hyksos Settlers to Ottoman Pope Smokers. Tell el-Retaba 2014“, *Ägypten und Levante* 25, s. 101–168.
- Säve-Söderbergh, Torgny – Troy, Lana
- 1991 *New Kingdom pharaonic sites. The finds and the sites. Vol. 5:3 (Lists and Plates)*, Stockholm: Scandinavian University Books [Scandinavian joint expedition to Sudanese Nubia 5].
- Shalev, Sarel
- 2004 *Swords and Daggers in Late Bronze Age Canaan*, Stuttgart: Steiner [Prähistorische Bronzefunde 13].
- Snape, Steven
- 2014 *The Complete Cities of Ancient Egypt*, London: Thames & Hudson.
- Vogel, Carola
- 2010 „Master architects of Ancient Nubia: Space-saving solutions in Middle Kingdom Fortresses“, in: Godlewski, W. – Łajtar, A. (eds.), *Between the Cataracts*, Warsaw: University of Warsaw Press [Polish Archaeology in the Mediterranean Supplement Series 2/2].
- Wodzińska, Anna
- 2012 „Imported Vessels found in Tell el Retaba – Signs fo Egypt International Contacts“, *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 4/4, s. 1–2.
- 2014 „The Pottery“, in: Rzepka, Sławomir – Hudec, Jozef – Wodzińska, Anna – Jarmużek, Łukasz – Hulková, Lucia – Dubcová, Veronika – Piorun, Malwina – Šefčáková, Alena. „Tell el-Retaba from the Second Intermediate Period till the Late Period: results of the Polish-Slovak archaeological mission, seasons 2011–2012“, *Ägypten und Levante* 24, s. 94–120.

Abstract:

Tell el-Retaba – the life of a settlement and a fortress in Wadi Tumilat

This paper presents the results of nine seasons of the joint Polish-Slovak archaeological mission in Tell el-Retaba in

Wadi Tumilat, conducted since 2007. The results of the excavation have been published so far in several preliminary reports. The work of the Polish-Slovak team at the site has brought new insights into the long history of the site and corrected some outdated information, based on more or less regular initial surveys and excavations. In this article, the main features of the settlement in respective periods are described, starting with the oldest occupation phase during the Second Intermediate Period, represented by a cemetery and a settlement. The excavated archaeological material sheds more light on the problematic end of this period and informs us about life during the early New Kingdom. It has enabled us to much better reconstruct the development of the Ramesside fortresses with their elaborated fortification system, temple as well as buildings for their inhabitants. Important proofs of far-reaching international contacts with the regions of Levant as well as the Aegean have been found. Last but not least, the later life of the settlement during the Third Intermediate Period can now be partly reconstructed, showing the continuing importance of the site.

Hyksos – Second Intermediate Period – Ramesside period – Third Intermediate Period – settlement archaeology – cemetery – international contacts – military architecture – migdol

Hyksósi – Druhé prechodné obdobie – ramessovské obdobie – Tretie prechodné obdobie – sídlisková archeológia – pohrebisko – medzinárodné kontakty – vojenská architektúra – migdol

Veronika Dubcová (veronika.dubcova@univie.ac.at)

Ústav orientalistiky, Slovenská akadémia vied, Bratislava
Institut für Klassische Archäologie, Universität Wien

Lucia Hulková (lucia.hulkova@oeaw.ac.at)

Institut für Orientalische und Europäische Archäologie
der Österreichischen Akademie der Wissenschaften
(FWF Projekt „Beyond Politics“ Y754-G19)